

Van staatsgezind tot liberaal. De beeldvorming over Johan de Witt in de revolutietijd (1757-1840)

JAAP DE HAAN

*Inleiding*¹

In een museum in Den Haag ligt een miniatuurdoodskistje met daarin de tong van Johan (1625-1672) en de teen van Cornelis de Witt (1623-1672). Eeuwenlang zijn deze relieken zorgvuldig bewaard door bewonderaars van de gebroeders De Witt. Eén van de eerste eigenaren was de Amsterdamse burgemeester Nicolaas Witsen (1641-1717), die de tong en de teen opnam in zijn rariteitenkabinet. Na zijn dood kwamen de lichaamsdelen in handen van een groep remonstranten en dat bleven ze, totdat ze in de tweede helft van de negentiende eeuw op vaderlandse tentoonstellingen opdoken.² Dit eerbewijs aan de gebroeders De Witt staat niet op zichzelf. Zo kreeg Johan de Witt van Betje Wolff in haar *Santhorstsche geloofsbelydenis* (1772) een heiligenstatus aangemeten en versierden patriotten hun huis met beeltenissen van de broers, onder andere gemaakt door de Engelse porseleinfabriek Wedgwood.³ Zelfs de Bataafse marine eerde de raadpensionaris door in 1801 een fregat 'Joan de Witt' te dopen. Ondanks het feit dat er sporen van een De Witt-iconografie zijn aangetroffen, is hun populariteit bij de achttiende-eeuwse revolutionairen nog nooit onderzocht.

Betekenen deze eerbewijzen, dat Johan en Cornelis de Witt tijdens het Nederlandse revolutietijdperk door een heel scala van bewonderaars, van staatsgezinden tot patriotten en Bataven, zijn ingezet bij hun politieke strijd tegen het *ancien régime*? In deze bijdrage wordt onderzocht welk beeld van Johan de Witt (en soms ook van zijn broer Cornelis), in staatsgezinde, patriotse of Bataafse publicaties naar voren komen. Ten tweede wordt gepoogd een verklaring te geven voor de wijze waarop de broers in literaire en historiografische teksten uit de periode 1750-1840 worden gepresenteerd. Tenslotte zal meer in het algemeen worden stilgestaan bij de beeldvorming van Johan en Cornelis de Witt in het revolutietijdvak en zal worden gekeken of de veranderingen hierin te koppelen zijn aan de politieke ontwikkelingen in Nederland.

Na de voorbeelden van de eerbewijzen aan de gebroeders De Witt lijkt de beantwoording van de onderzoeksvraag een open deur. Toch is dat niet het geval. Uit het onderzoek zal blijken dat de patriotten bijzonder gereserveerd stonden tegenover de De Witten. Pas na 1800 mochten de broers zich in een zekere populariteit gaan ver-

¹ Deze publicatie kwam tot stand dankzij een subsidie van de Stichting Daendels te Amsterdam. Tevens dank ik Joris van Eijnatten en Nico Lettinck voor hun belangstelling en kritische commentaar tijdens het schrijven van dit artikel.

² W. Vroom, *Het wonderlid van Jan de Witt en andere vaderlandse relieken* (Nijmegen, 1997) 18. Volgens Vroom zijn de bewijzen voor de provenance van beide relieken sluitend.

³ Voorbeelden van patriotse afbeeldingen van Johan en Cornelis onder andere in F. Grijzenhout, 'De patriotse beeldenstorm', in: *Idem*, W. W. Mijnhardt, N. C. F. van Sas, *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam, 1987) 131-133, 144.

heugen. Op basis van de literatuur kunnen voor deze verandering een paar mogelijke verklaringen worden gegeven. In de eerste plaats hebben de patriotten altijd een afkeer gehad van het oligarchische stelsel in het algemeen en (na 1785) van de aristocratie in het bijzonder.⁴ Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat de patriotten de gebroeders De Witt links lieten liggen. In de tweede plaats drong rond 1800 bij de Bataven het besef door welke excessen in Frankrijk tijdens de revolutie hadden plaatsgevonden.⁵ Het is mogelijk dat Johan en Cornelis de Witt als gevolg daarvan in hun achting zijn gestegen als slachtoffers van de ongebreidelde volkswoede. In het betoog zullen deze veronderstellingen als uitgangspunt worden gebruikt om de verandering in de beeldvorming van de gebroeders te verklaren.

Het Nederlandse revolutietijdperk wordt hier ruim genomen, namelijk van 1757 tot en met 1840. Daar zijn twee pragmatische redenen voor, die verband houden met het bestudeerde bronnenmateriaal. In 1757 brak een felle pamflettenoorlog uit, de zogenaamde Wittenoerlog, met als inzet de betekenis van Johan de Witt voor de geschiedenis van de Republiek. Deze pamflettenstrijd is natuurlijk een goed beginpunt. Als eindpunt wordt een recensie over een biografie van De Witt door Johan Rudolf Thorbecke genomen. De visie van de vroeg-liberaal Thorbecke verschilt fundamenteel van alles wat tot dan toe over de raadpensionaris is geschreven. Naast Thorbeckes recensie zijn andere literaire en historiografische bronnen van auteurs geanalyseerd die vanwege hun politieke overtuiging sympathie voor Johan en Cornelis de Witt hebben gehad. Voor de literaire bronnen, van ondermeer Cornelis Loots en Adriaan Loosjes, is gekozen omdat ze in dit verband nog niet eerder zijn bestudeerd. Ook anti-Wittianen, zoals Elie Luzac en Willem Bilderdijk, komen ter sprake, omdat zij vaak reageerden op pro-De Witt-geschriften of omdat zij juist reacties bij hun tegenstanders hebben uitgelokt.

AAN DE VOORAVOND VAN DE REVOLUTIE (1750-1780)

Jan Wagenaar en de Wittenoerlog

De strijd om de waardering van Johan de Witt begon in 1757 met de Wittenoerlog. In dat jaar werd tussen staatsgezinde en orangistische pamflettisten over de betekenis van de raadpensionaris een felle polemiek gevoerd, die ruim 70 titels zou gaan tellen. In 1953 heeft Pieter Geyl een boekje over de Wittenoerlog geschreven.⁶ Volgens hem

4 S. R. E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam, 1995).

5 E. Muller, "Liever een gordijn geschoven voor het akeligst schouwtoneel...". De moord op de gebroeders De Witt in de schilderkunst van de negentiende eeuw', *De negentiende eeuw*, XXII (1998) 113-142, aldaar 123-130. Zie ook E. O. G. Haitsma Mulier, 'De receptie van de Franse Revolutie in Nederland. Contemporaine reacties en geschiedschrijving', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CII (1989) 451-470, aldaar 467-469 en P. B. M. Blaas, 'De verjongde barbaren. Enkele historische ficties van de Romantiek', in: J. Tollebeek, F. Ankersmit, W. E. Krul, ed., *Romantiek en historische cultuur* (Groningen, 1996) 47-64.

6 P. Geyl, *De Wittenoerlog* (1953). Opgenomen in: *Idem, Pennestrijd over staat en historie* (Groningen, 1971) 130-256. Door Geyls verhandeling is de naam Wittenoerlog gemeengoed geworden in de histo-

was de discussie over de rol van Johan de Witt slechts een afgeleide van een dieperliggende polemiek, namelijk de beoordeling van het staatsbestel van de Republiek sinds het herstel van het stadhouderschap in 1748. In dat jaar braken uit frustratie over de militaire successen van het Franse leger in de Zuidelijke Nederlanden opstanden uit onder de bevolking ten gunste van Oranje. Net als in 1672 moesten de staatsgezinde regenten plaatsmaken voor hun orangistische collega's. Van de hervorming van het staatsbestel, die de nieuwe stadhouder Willem IV (1711-1751) — en na hem zijn zoon Willem V (1748-1806) — geacht werd door te voeren, kwam echter niets terecht. De rol van de stadhouder in de Republiek was vanaf dat moment de inzet van de publieke discussie. Tussen de voor- en tegenstanders van het 'eenhoofdig gezag' bestond echter wel overeenstemming over de fundamenten van de Republiek: de aanvaarding van de Unie van Utrecht als de basis van het staatsbestel, naast de louter passieve rol die het volk op het politieke vlak mocht vervullen.⁷

De openingszet van de Wittenoorlog kwam van de orangist Pieter le Clerq, die met een schotschrift het monumentale geschiedwerk van Jan Wagenaar (1709-1773) aanviel. De Amsterdamse historicus Wagenaar startte in 1749 met zijn *Vaderlandsche historie*, waarvan in 1759 het laatste deel verscheen. Wagenaar wortelde door zijn afkomst in de Amsterdamse regentenstand en zijn geschiedwerk vertoonde dan ook staatsgezinde trekken.⁸ In de *Vaderlandsche historie* kreeg het regentenregime van Johan de Witt, de zogenaamde Ware Vrijheid, een gunstig onthaal. Over de jonge raadpensionaris schreef Wagenaar lovende woorden. Al snel nadat de Staten van Holland hadden besloten om het stadhouderschap vacant te laten werd Johan tot raadpensionaris benoemd. Hij was 'thans nog geene volle agentwintig jaaren, doch hy verwierf zig haast zo veele agting, dat hy van sommigen de wysheid van Holland genoemd werdt.'⁹

Wagenaars geschiedenis richtte zich in grote lijnen op Johan de Witts binnenlandse en buitenlandse politiek. In het binnenland draaide zijn politiek er natuurlijk om de jonge Willem III buiten de politieke arena te houden. Afgezien van enkele kritische opmerkingen was de Amsterdammer erg positief over De Witt:

Zyn vlug verstand, vaardig oordeel, innemende welspreekendheid, ongemeene schran-

riografie, maar de term is niet van hem afkomstig. Al tijdens de polemiek verscheen een pamflet met die titel van M. F. L. Varon en H. Bakhuyzen, Knuttel 18619.

⁷ L. H. M. Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (Den Haag, [1996]) 348-377; I. L. Leeb, *The ideological origins of the Batavian Revolution. History and politics in the Dutch Republic* (Den Haag, 1973) 68-98; W. R. E. Velema, 'De vrijheid als volkssoevereiniteit. De ontwikkeling van het politieke vrijheidsbegrip in de Republiek, 1780-1795', in: E. O. G. Haitzma Mulier, *Idem, Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot en met de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1999) 287-303, aldaar 292.

⁸ J. Wagenaar, *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der Verenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland* (21 dln.; Amsterdam, 1749-1759) XIII (1755) en XIV (1756). Zie over Wagenaar en zijn *Vaderlandsche historie*: Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden*, 99-208.

⁹ Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, XIII, 231-232.

derheid in 't uitvorschen van geheimen, en groote ervaarnis in zaaken van Staat en Regeering hadden hem al lang doen aanzien voor het orakel der hooge staatsvergaderingen.¹⁰

De beeldvorming van Johan de Witt in de *Vaderlandsche historie* riep bij tal van orangistische auteurs, zoals Pieter le Clerq, geïrriteerde reacties op, die op hun beurt tegenreacties uitlokten. In de pamfletten uit de Wittenoerlog kwamen in hoofdzaak vier onderwerpen naar voren. Deze punten hebben de historiografische discussie over Johan de Witt tot aan de twintigste eeuw bepaald. Ten eerste was de vraag of De Witt de Acte van Seclusie (1654), de wet die bepaalt dat Holland nooit meer een Oranje tot stadhouder zou benoemen, op eigen initiatief of onder dwang van Oliver Cromwell opstelde, een *hot issue*.¹¹ Daarnaast zijn staatsgezinde en oranjegezinde historici en publicisten het altijd oneens geweest over De Witts houding ten opzichte van Frankrijk en Lodewijk XIV. Speelde hij de Republiek in handen van de Franse koning, of was de Triple Alliantie (1668), het defensieve verbond tussen de Republiek, Engeland en Zweden tegen de grote zuiderbuur, een blijk van gezonde *Realpolitik*? In de derde plaats stond de 'schranderheid' en 'wijsheid' van Johan centraal. In dit partijpolitieke steekspel speelde de Franse gezant d'Estrades een grote rol: leidde De Witt hem stelselmatig om de tuin of draaide d'Estrades de raadpensionaris een rad voor zijn ogen? Tenslotte vormde de houding van Johan de Witt ten opzichte van Willem III een groot twistpunt. In de Wittenoerlog vormden deze onderwerpen de lijnen waarlangs het historiografisch debat zou verlopen.

Wagenaar en Luzac

Enige gretigheid kan Wagenaar niet ontzegd worden op het moment dat hij het duel met Le Clerq aanging. In *Het egt en waar karakter van den heere raadpensionaris Johan de Witt* pareerde hij de beschuldiging dat zijn Loevesteinse geest verdoezeld heeft dat Johan de Witt geen patriot was, maar een verrader die de Republiek aan Frankrijk uitleverde. Dat was voor de historicus niet zo moeilijk, omdat Le Clerq zich slechts op één bron baseerde, namelijk op de correspondentie van d'Estrades¹², en dat peperde Wagenaar hem flink in. Le Clercqs pamflet was niets meer dan 'Dwarsdrijverij' en de auteur had zich beter in de materie moeten verdiepen, want 'zyne domheid in 's lands historie [blijkt hier] zo duidelyk, dat de kronykschryvers in de Almanach schier meer belezenheid tonen dan hy.'¹³ Over Johan de Witt schreef Wagenaar vrijwel hetzelfde als in zijn *Vaderlandsche historie*. De raadpensionaris was

¹⁰ *Ibidem*, XIV, 182-186.

¹¹ Volgens Johan de Witt-biograaf Nicolaas Japikse is deze legende de wereld in geholpen door de orangist Dirk van Ruyven (1617-?), die er nooit een geheim van maakte De Witt te haten. *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, I (Leiden, 1911) kolom 1450.

¹² [J. Wagenaar], *Het egt en waar karakter van den heere raadpensionaris Johan de Witt, getrokken uit de brieven van den graave d'Estrades en andere geschriften ...* (Amsterdam, 1757) 3-7. Knuttel 18570; Zie over D'Estrades: P. Geyl, 'D'Estrades' beweringen omtrent de omkoopbaarheid der Nederlandse regenten', *Nederlandsche Historiebladen*, II (1939) 163-173.

¹³ [Wagenaar], *Egt en waar karakter*, 24.

‘een Hollander in zyn hart; die geen schaduw, geen zweemsel vertoont van een’ Franschman’, kortom: hij was een ‘eerlyken staatsdienaar.’¹⁴

Elie Luzac, de belangrijkste orangistische theoreticus van de achttiende eeuw, kwam de tegenstanders van Johan de Witt te hulp. Luzac was van mening dat met de terugkeer van de stadhouder in 1747-1748 de natuurlijke regering van de Republiek hersteld werd — een boodschap die hij later in zijn grote werk *Hollands rijkdom* nog eens krachtig herhaalde.¹⁵ In het pamflet *De zugt van den heere raadpensionaris Johan de Witt* reageerde Luzac op Wagenaars bijdrage aan de polemiek over Johan de Witt. De historicus en de historische actor kregen er beiden flink van langs. Luzac bracht de genoemde vier thema’s ter sprake, waarbij hij veel nadruk legde op de uitsluiting van Oranje door Johan de Witt. Met zijn betoog wilde Luzac duidelijk maken dat De Witt aan de ene kant dom was, omdat hij zich liet mangelen door Cromwell en d’Estrades, maar aan de andere kant zo listig was in het doordrijven van zijn politiek tegen Willem III in de Staten van Holland en de Staten-Generaal, dat de vrijheid van de Republiek in gevaar kwam. Van Wagenaars *Vaderlandsche historie* deugde dan ook niet veel. De eretitels die de Amsterdammer Johan de Witt toedichtte, werden door Luzac tot een verzameling spotnamen gereduceerd.

Wat valt er nu te zwetsen van eenen grooten pensionaris, van een edel beeld, van een rechtshapen Hollander, van een Hollander in zyn hart? Of is het genoeg om zulke eernaamen te verdienen, dat men zich onthoude van ene vreemde mogendheid te verstrekken tot werktuig? Zekerlyk is het gebrek van politie geweest, onvoorzichtigheid, styfzinnigheid, dat De Witt zo sterk heeft doen yveren tegen den Prins.¹⁶

Eind 1757 was de Wittenoorlog uitgewoed, maar overeenstemming over Johan de Witt bereikten Wagenaar en Luzac niet. Behalve partijpolitieke tegenstellingen voedden persoonlijke verschillen de controverse. In tegenstelling tot Wagenaar heeft Luzac de historische werkelijkheid ondergeschikt gemaakt aan zijn natuurrechtelijke en juridische redeneringen. Wagenaar meende het historische gelijk aan zijn kant te hebben, Luzac het juridische.¹⁷

Santhorstse geloofsbelijdenis

Na de Wittenoorlog is Johan de Witt allerminst in de vergetelheid geraakt. Dankzij zijn strijd voor de Ware Vrijheid werd De Witt, samen met Cornelis, Michiel de Ruyter, Johan van Oldenbarnevelt en Hugo de Groot, op het buitenhuis Santhorst als staats-

¹⁴ *Ibidem*, 58, 76.

¹⁵ E. Luzac, *Hollands rijkdom, behelzende den oorsprong van den koophandel en de magt van dezen staat ...* (4 dln.; Leiden, 1780-1782). Zie hierover: W. R. E. Velema, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic. The political thought of Elie Luzac (1721-1796)* (Assen-Maastricht, 1993) 115-152, aldaar 142-143.

¹⁶ E. Luzac, *De zugt van den heere raadpensionaris Johan de Witt, tot zyn vaderland en desselfs vryheid, ter gelegenheid van twee boekjes over 's mans karakter in 't licht gezonden, uit zyne daaden naagespoort* (Leiden, 1757) 182-183. Knuttel 18599.

¹⁷ Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden*, 358. Leeb, *The ideological origins*, 96.

gezinde heilige vereerd. Althans, dat schreef Elisabeth Wolff-Bekker (1738-1804) in de *Santhorstsche geloofsbelydenis* (1772). Op het buiten van de staatsgezinde hoogleraar Petrus Burman (1713-1778) werd volgens haar een nieuwe vaderlandslievende religie beleden, compleet met heiligen, feestdagen en relieken. Op Santhorst was een erezaal, die ‘pronkt met beelden van ’s Lands vaders’ en waar ook relieken werden bewaard. Ze noemde onder andere het geuzennapje van Brederode, het stokje van Van Oldenbarnevelt en een pen en degen van de De Witten. Op heilige dagen, zoals op de vluchtdag van Hugo de Groot in een boekenkist uit slot Loevestein en op de verjaardag van zijn vrouw, vonden herdenkingen plaats. Dan bad de Santhorstse gemeente:

Maar als wij dien dag verjaaren,
 Waar Barneveld op wierd vermoord;
 Met beide Haagsche martelaaren [Johan en Cornelis],
 Is 't Asdag: ô: dan ziet, dan hoort
 Men niets dan droefheid om die woede,
 Nog niet gestild door hunnen dood.
 Dan bidden wy: ‘ô Wyze, goede,
 Ô Heilige Witten! Altoos groot,
 Nooit naar waardy, hoe hoog, gepreezen!
 Wilt met Sint Jan [van Oldenbarnevelt] en Sint Michiel [de Ruyter]
 Ons vaderlands voorspraaken weezen.’¹⁸

De publicatie van de *Santhorstsche geloofsbelydenis* wekte grote beroering in de Republiek en bracht Burman in de problemen. Niet iedere lezer begreep het fictieve en satirische karakter. In het bijzonder de roomse verering van relieken baarde opzien, maar Wolff gebruikte die verering louter en alleen vanwege het propagandistische effect. De geloofsbelydenis maakte deel uit van de zogenaamde Socratische oorlog (1767-1780), een pamflettenstrijd over de vraag, of heidenen door hun deugdzaamheid de zaligheid konden verdienen. Wolff schaarde zich aan de kant van de gematigden en pleitte voor vrijheid en verdraagzaamheid.¹⁹ Op Santhorst fungeerden de staatsgezinde helden als heiligen van een religie die om deze twee waarden draaide. De heiligen waren dus in de eerste plaats gekozen vanwege hun vrijheidsstrijd tegen een almachtige tegenstander. De Santhorster kring zag hen niet als politieke geestverwanten.

Tot aan de patriottentijd nam Johan de Witt in het publieke debat dus een omstreden positie in. Zijn loopbaan werd teruggebracht tot zijn antistadhouderlijke politiek en alleen hierop werd hij afgerekend. Er was nauwelijks sprake van inhoudelijke discussie over De Witts politiek, omdat de politieke voorkeuren van eigentijdse commentatoren — Le Clerq, Wagenaar, Luzac, Wolff — hun standpunt van de auteurs over de gebroeders De Witt bepaalden.

¹⁸ E. Wolff-Bekker, *De onveranderlyke Santhorstsche geloofsbelydenis*, A. J. Hanou, ed. (1e druk 1772; Leiden, 2000) 113. Zie ook: Klein, *Patriots republikanisme*, 21.

¹⁹ Zie over de Socratische oorlog: E. G. E. van der Wall, *Socrates in de hemel? Een achttiende-eeuwse polemiek over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Hilversum, 2000).

DE PATRIOTTENTIJD (1780-1787)

‘Aan het volk van Nederland! Waarde medeburgers!’ Zo begon het gelijknamige patriotse pamflet dat in de nacht van 25 op 26 september 1781 verspreid werd in de Republiek.²⁰ *Aan het volk van Nederland*, geschreven door Johan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784), was een reactie op de politieke tegenstellingen die na het uitbreken van de vierde Engelse oorlog (1780-1784) ontstonden. Door de oorlog werden de zeven gewesten met hun economisch en militair onvermogen geconfronteerd. De patriotten waren er stellig van overtuigd dat de Republiek in rap tempo verviel en als schuldige voor de deplorabele staat waarin het land verkeerde, wezen zij stadhouder Willem V aan. Het pamflet bevatte een blauwdruk van het politieke gedachtegoed van een bonte groep tegenstanders van Willem V. De patriottenbeweging bestond grofweg uit de traditionele staatsgezinden die de politieke macht in handen van de regenten wilden zien en uit de gegoede burgerij die haar plek op het politieke toneel kwam opeisen. Vier jaar na de verschijning van Van der Capellens pamflet vond er een scheuring plaats in de patriotse gelederen. De breuk had ook haar invloed op de beeldvorming van Johan de Witt, want na 1785 waren alle aristocraten in de ogen van de democratische patriotten verdacht — ook De Witt.

In *Aan het volk van Nederland* valt al iets van het democratische ongenoegen te merken. Van der Capellen gebruikte Johan de Witt als een positief contrast met het bewind van de stadhouders, in het bijzonder met dat van Willem V. In deze stadhouder culmineerden de antidemocratische neigingen van de Oranjes. Zo wilde Willem volgens de auteur zijn landgenoten met behulp van buitenlandse officieren (Van Brunswijk) en huurlegers onderdrukken. Hij was een Engelse creatuur, die de vloot opzettelijk verwaarloosde en de Nederlandse handelsbelangen verkwanselde aan de Britten. Van der Capellen riep daarom uit:

Wy zyn alleen daar door ongelukkig; onze koophandel staat alleen daar door stil; onze werklieden lyden alleen daar door honger en kommer dat wy geen vloot hebben, en eene vloot had gy moeten, en gy gy Willem de Vijfde! Gy alleen bytyds kunnen bezorgen.²¹

Onder het bewind van De Witt ging het daarentegen met de vloot en de koophandel beter dan ooit. ‘De vreemde mogendheeden, wie zij ook waren, moesten zich toen wel wagten van onze vlag te onteeren.’ Hier lag voor Van der Capellen dus de betekenis van Johan de Witt. Samen met zijn broer Cornelis zorgde hij voor een sterke vloot, zodat de handel kon bloeien en de Republiek in Europa respect kon afdwingen. Een heel verschil met de maritieme kracht van Nederland in Van der Capellens eigen tijd. *Aan het volk van Nederland* was in feite een lange aanklacht tegen het zelfzuchtige gedrag van de stadhouders. Na de afzwering van Filips II zochten de Nederlanders onder Maurits, die volgens Van der Capellen ‘een wreedaart, een valsch mensch en

²⁰ J. D. van der Capellen, *Aan het volk van Nederland. Het patriottisch program uit 1781*, H. L. Zwitzer, ed. (Amsterdam, 1987) Knuttel 19864. Zie ook Klein, *Patriots republikenisme*, 76-88 over Van der Capellen en 114-117 over *Aan het volk*.

²¹ Van der Capellen, *Aan het volk van Nederland*, 72.

een overmatig geile boef' was. Ook zijn opvolgers hadden tirannieke trekken. Zo was Willem III 'geveinsd, listig, heerszuchtig, wreed en schynheilig van aart' en daarbij ook nog homoseksueel. Deze 'ondeugd' hield de koning-stadhouder zorgvuldig geheim, schreef Van der Capellen, en dat is merkwaardig, aangezien hij er geen been in zag om de moordenaars van de De Witten te begunstigen. De ondeugd moest wel van een ander kaliber zijn dan het houden van een maîtresse, 'hetgeen ik my niet herinnere aan dezen Willem ooit ten laste gelegd te zyn.'²²

Het contrast dat de raadpensionaris vormde met de 'antinationale' Willem V betekende echter niet dat hij voor Van der Capellen een ideologisch voorbeeld was. Over de regering van Johan de Witt schreef de patriotse voorman: 'Hoe eerlyk en wel het land toen ter tyd ook geregeerd wierd; hoe zeer ook alles floreerde, de gemeente, het gros der natie was nogtans misnoegd.' Met recht, aldus de auteur, want in plaats van het volk bij het bestuur te betrekken trokken de regenten alle macht naar zich toe. Zo werd de macht gemakkelijk misbruikt, zelfs door de beste bestuurders zoals De Witt. Van der Capellen raadde zijn lezers aan de macht zelf in handen te houden.²³

Hoewel Johan de Witt verdienstelijk was voor het aanzien van de Republiek in Europa, sloot de patriottenvoorman zijn ogen niet voor diens democratische tekortkomingen. Johan kreeg daarom niet de onvoorwaardelijke sympathie van Van der Capellen. Deze ambivalente houding tegenover De Witt was symptomatisch voor de meeste andere patriotse geschriften. Zelfs in een van de toonaangevende patriotse opiniebladen, de *Post van den Neder-Rhijn*, vormden Johan en Cornelis de Witt de grote afwezigen. De voor de hand liggende gedachte, dat de redacteurs en medewerkers van de *Post* in hun politieke strijd de gebroeders De Witt als historische voormannen zouden zien en hen daarom vaak als voorbeeld zouden opvoeren, is niet juist. Incidenteel werden Johan en Cornelis de Witt, net als Johan van Oldenbarnevelt, wel eens genoemd in een artikel of in een ingezonden gedicht. Dat gebeurde echter alleen om een bepaalde argumentatie kracht bij te zetten, er werd niet gezinspeeld op een ideologische verwantschap. Een voorbeeld hiervan is de bijdrage van Pieter 't Hoen over de vrijheid van meningsuiting. De hoofdredacteur van de *Post* wilde deze vrijheid een beperking opleggen in de vorm van een verbod op lastercampagnes tegen staatslieden. Dit motiveerde hij door te wijzen op de dood van Johan en Cornelis de Witt.²⁴

Eén gebeurtenis bracht echter de herinnering aan de gebroeders De Witt (tijdelijk) voor het voetlicht: het poortincident op 17 maart 1786. Na de zelfgekozen ballingschap van Willem V in Nijmegen, besloten de Staten van Holland dat zij voortaan per koets door de stadhouderspoort het Binnenhof zouden binnenrijden. Tot dan toe was dat een prerogatief van de stadhouder geweest. Op de bewuste 17e maart trokken de Dordtse burgemeester Gevaarts en de pensionaris De Gijzelaar de stoute schoenen aan en reden als eerste door de poort — een openlijke bruuskering van Willem V. Daarop ontstonden enkele relletjes in Den Haag, die door de *Post* werden opgeklopt

²² *Ibidem*, 33.

²³ *Ibidem*, 25-31, citaat 26-27.

²⁴ Pieter 't Hoen, *Post van den Neder-Rhijn* (Utrecht, 1781-1787) I, nr. 31 (1781); P. J. H. M. Theeuwen, *Pieter 't Hoen en de Post van den Neder-Rhijn* (Hilversum, 2002) 431-432.

totdat ze de vergelijking met de lynchpartij van Johan en Cornelis de Witt konden doorstaan.²⁵ Dat gebeurde met name in een aantal gedichten die aan het poortincident zijn gewijd. In een anoniem gedicht werden Gevaarts en De Gijzelaar geprezen dat zij als ware christenen en ware vaderlanders hun belagers vergiffenis schonken, in tegenstelling tot de dwingelanden die Van Oldenbarnevelt en de De Witten lieten ombrengen.

Een dwingeland deed weleer de dappere De Witten
Verscheuren door het graauw, om den troon te zitten;
Gevaarts en Gijzelaar op d'oever van hun graf,
Verwerven smeekende vergiffenis van straf
Voor hem,²⁶ die hen gelijk De Witt wou vernielen!²⁷

Een mogelijke verklaring voor de ambigue houding ten opzichte van Johan en Cornelis de Witt in *Aan het volk van Nederland* en de *Post* is de weerstand van de patriotten tegen de regentenoligarchie en het stadhouderlijke systeem. Specifiek voor de *Post* geldt, dat het blad in de aanloop naar de breuk binnen de patriottenbeweging veranderde van een kritisch opiniërend politiek weekblad tot een revolutionair partijblad.²⁸ De ontdekking van het zogenaamde aristocratiecomplot in 1785 en de daaropvolgende 'aristocratiehysterie' deed de gebroeders De Witt natuurlijk geen goed.²⁹ Het is aannemelijk dat de democratische patriotten heel goed hebben beseft uit welk (aristocratisch) hout Johan de Witt gesneden was en dat ze hem daarom links hebben laten liggen. Om na te gaan of deze veronderstelling klopt, is het van belang om bij een van de felste patriotse publicisten, Gerrit Paape (1752-1803), stil te staan. Wat heeft hij over de aristocraten in het algemeen en over de gebroeders De Witt in het bijzonder geschreven?

De Witt als aristocraat

De Delftenaar Gerrit Paape werkte zichzelf op van schildersknecht in een pottenbakkerij tot een landelijk bekende partijpropagandist. Met zijn boeken en pamfletten droeg hij bij aan de radicalisering van de patriottenbeweging, zeker na de breuk binnen de patriotse gelederen. Onder andere in *De aristocraat en de burger* (1785) en de *Grondwettige herstelling* (1787) maakte hij een scherp onderscheid tussen democraten en aristocraten. In het eerste pamflet zette Paape de ware bedoelingen van de aristocraten uiteen. Zij voelden zich vernederd door de stadhouder en wilden zich met be-

²⁵ Theeuwen, *De Post*, 431-432.

²⁶ Bedoeld wordt de fel orangististische, Haagse pruikenmaker François Mourand. Hij wilde een opstand ten gunste van de stadhouder organiseren. Zie: A. Wilschut, *Goejanverwellesluis. De strijd tussen patriotten en prinsgezinden, 1780-1787* (Hilversum, 2000) 45.

²⁷ *Post van den Neder-Rhijn*, X (1786) nr. 433. Twee nummers eerder verscheen een gedicht van Adriaan Loosjes over hetzelfde onderwerp, X, nr. 431 (1786).

²⁸ Theeuwen, *De Post*, 763 en 755-756.

²⁹ Klein, *Patriots republikanisme*, 228-243.

hulp van de burgers van hem ontdoen om zo zelf de macht in handen te krijgen. Pas op! waarschuwde Paape zijn medeburgers:

De aristocraat, die zich achter de vriendelykheid en het patriottismus verbergt; die de leus der vryheid op den hoed zet, en zich in de voorhoede van haare lievelingen plaatst, is de allergevaarlijkste! en zoo de vryheid immer den doodsteek krygt, zal het waarschynlyk geschieden door den dolk, die deeze huichelaar in zynen verraderlyken boezem verbergt.³⁰

Wie Paapes tirade over de aristocraten gelezen heeft, verbaast zich over zijn neutrale beschrijving van Johan de Witt in de *Grondwettige herstelling*. De raadpensionaris vond hij 'een man van ongemeene verdiensten,' die samen met zijn broer veel voor de Republiek heeft betekend. Net als Johan van Oldenbarnevelt vormden de broers echter een belemmering voor de Oranjepartij, met de dood tot gevolg. Dat Paape met Johan de Witt in zijn maag zat blijkt wel uit het feit dat hij geen oordeel over de raadpensionaris velde en dat is, gezien zijn eerdere krasse uitspraken, opmerkelijk.

't Is myn zaak hier het niet gehouden gedrag des raadpensionaris te beoordeelen! de beste kan zyn misslagen hebben! doch dit is zeker, dat het zelve die geweldige afkeurig niet verdiende, die het door opstookingen der prinsen party onderging.

De 'verdiensvolle broeders' werden 'de jammerlykste martelaars,' besloot Paape.³¹ De neutrale passage over Johan en Cornelis de Witt had natuurlijk ook een propagandistische bedoeling. Door de De Witten met hun grote verdiensten voor de Republiek af te schilderen als martelaren, kwam het kwade karakter van stadhouder Willem III, die dankzij de moord zijn waardigheid bekleedde, veel duidelijker naar voren. Eigenlijk bediende Paape zich van dezelfde retorische methode als Van der Capellen vier jaar eerder.

De al eerder geconstateerde tweeslachtigheid tegenover Johan de Witt in *Aan het volk* en de *Post*, is ook terug te vinden in ander werk van Paape. Van De Witts verzet tegen de stadhouder of van zijn inspanningen voor de vloot namen de patriotten nota, maar in de uiteindelijke afweging legden deze verdiensten het af tegen zijn regentenachtergrond. De invloed van de radicalisering van de patriottenbeweging na 1785 op zijn positie is evident: Johan de Witt bleef voor hen een aristocraat en een antimocraat. Het is daarom des te opmerkelijker dat de gebroeders De Witt niet openlijk werden veroordeeld om hun aristocratische gedrag. Waarschijnlijk konden Johan en Cornelis de Witt door hun martelaarschap op enige sympathie rekenen. Dat verklaart waarom er bij sommige patriotten portretten van de broers aan de muur hingen. Van enige ideologische verwantschap was echter geen sprake.

³⁰ G. Paape, *De aristocraat en de burger* (Rotterdam, 1785) 24-28, citaat 24. Knuttel 21046. Over de lotgevallen van Gerrit Paape en andere patriotten na 1787 is recent een lijvige studie verschenen van J. G. M. M. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* ([Nijmegen], 2003).

³¹ Paape, *Grondwettige herstelling*, 284-285.

DE BATAAFSE REVOLUTIE EN DE FRANSE TIJD (1795-1813)

Vaderlandslievende dichters

De beeldvorming van Johan en Cornelis de Witt maakte na de inval van de Fransen in 1795 een interessante ontwikkeling door. Aanvankelijk werd Johans nagedachtenis met rust gelaten, maar zodra het besef van de terreurdaden van het Franse volk tijdens hun revolutie in de (Bataafse) Republiek doordrong, stonden de gebroeders De Witt samen volop in de belangstelling. Wisten de patriotten vanwege hun aristocratische achtergrond geen raad met Johan en Cornelis de Witt, de Bataafse revolutionairen vereerden hen als slachtoffers van de ongecontroleerde volkswede. Evenals in Frankrijk kwam de revolutie in de Bataafse Republiek na 1798 in rustiger vaarwater. Tegelijkertijd tornden de Franse bevrijders steeds meer aan de Bataafse zelfstandigheid en hiermee wakkerden zij een nationaal gevoel aan, dat teruggreep op het glorieuze verleden.³² Destijds bekende dichters als Hendrik Tollens, Jan Frederik Helmers en Cornelis Loots putten inspiratie uit de roemruchte daden uit de zeventiende eeuw. In Tollens' talrijke gedichten kwam Johan de Witt weliswaar niet voor en ook Helmers schonk hem in zijn populaire *Hollandsche natie in zes zangen* geen aandacht, maar Loots en Adriaan Loosjes deden dat wel.³³

De volkswede, toegezongen aan de nagedachtenis van de gebroeders De Wit (1802) en *Johan de Witt, raadpensionaris* (1805) van respectievelijk Cornelis Loots (1765-1835) en Adriaans Loosjes (1761-1818) vertoonden veel overeenkomsten. Dat gold ook voor de veranderende politieke voorkeur van de dichters. Loosjes trad nog in 1797 op als voorzitter van de Nationale Conventie en Loots kreeg door zijn patriotse gedichten de ere naam 'De dichter van de Bataafse Revolutie', maar uit hun poëzie en proza over de De Witten bleek dat zij hun bakens hadden verzet. De radicale, democratische opvattingen werden ingeruild voor een negatievere opvatting over de positie van het volk in de maatschappij. Hoewel het nergens met zoveel woorden geschreven staat was de invloed van de Franse guillotine op hun werk groot. In *De volkswede* beschreef Loots aan de hand van de moord op Johan en Cornelis de Witt de gevaarlijke kanten van het volk. Het werd daarbij afgeschilderd als een wispelturige meute die haar leiders kon eren, maar die zich met hetzelfde gemak tegen hen keerde en ze vermoordde. De volkswede was volgens Loots als de doos van Pandora: als hij eenmaal werd geopend kon niemand hem weer sluiten.

32 N. C. F. van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CII (1989) 471-495, aldaar 491-494. P. B. M. Blaas, 'Het karakter van het vaderland. Vaderlandsche geschiedenis tussen Wagenaar en Fruin, 1780-1840', in: N. C. F. van Sas, ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999) 365-389, aldaar 382-383.

33 Over Tollens: P. B. M. Blaas, 'Tollens en de vaderlandse herinnering', in: J. Tollebeek, G. Verbeek, T. Verschaffel, *De lectuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving* (Leuven, 1998); H. F. Tollens, *Gezamenlijke dichtwerken* (Leeuwarden, 1871). Over Helmers: M. van Hattum, *Jan Frederik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger* (Amsterdam, 1994) en J. F. Helmers, *Hollandsche natie in zes zangen* (1e druk 1812; 6e druk, Amsterdam, 1822).

Wie is zo sterk, dat hij het razend volk bedwing,
 Wanneer 't onzinnig ijlt naar zijn vernietiging?
 Dit nooit getroffen doel verrukte u, ô De Witten!
 Die duur te koopen prijs kon u het bloed verhitten.³⁴

In zijn dichterlijke vrijheid probeerde Loots Cornelis en Johan de Witt voor hun gruwelijk einde te behoeden. Romeinse heldenschimmen uit het hiernamaals, zoals Camillus, Scipio en Metellus³⁵, liet hij vertellen hoe ze aanvankelijk de genegenheid van het volk ontvingen, maar na enige tijd uit de gratie raakten met alle gevolgen van dien. Ondanks de waarschuwingen wist Johan de Witt echter van geen wijken en riep zo zijn ondergang over zich af. 'Ook gij wilt dan uw' val?' roept de ik-persoon uit, 'Welaan! Uw lot staat vast: gij gaat door 't volk verloren.' Het gedicht vervolgt met de opwellende volkswode, die resulteerde in de moord op de De Witten:

Ik zie 't eerwaardig hoofd [van Johan], met zoo veel achtbre kreuken
 Door jaren zorgs beploegd, om' heelen van 's lands breuken,
 Verplet met slag op slag: het brein bespat de grond;
 't Gelaat, waarop de roem des staats te schitteren stond,
 Doorkerft men woest en wreed; het oog, welks heldenluister
 Den brand in Chatham stak, luikt zich in eeuwig duister.³⁶

De moraal van het verhaal was dat het ontvlabare volk zich aan de wet moest houden, hard moest werken en zich niet met het bestuur moest bemoeien. In dat geval zou de Republiek in staat zijn haar glorie-dagen uit de zeventiende eeuw te evenaren. 'Laat de Gaulen [Fransen] woên, bezuurd door zoo veel pijn/ Het laatste schandmerk op 't gelaat der menschheid zijn!' voegde Loots er nog aan toe.

De afkeer van het volksgeweld had ook zijn weerslag op Loosjes' gedramatiseerde biografie *Johan de Witt*. Hierin beschreef de auteur een droom die Johan kreeg vlak voor zijn dood over de agressieve houding van het volk tegenover zijn broer. De raadpensionaris legde de betekenis ervan naast zich neer, zodat

weldra ene treurige ondervinding [leerde], hoe zich het schrandere vernuft bedriegen kan,
 in deszelfs berekening der zoo ras vervliegende geneegenheden van een ligt beweegbaar
 gemeen.³⁷

Johan de Witt eindigt op 20 augustus 1672, op het moment dat de hoofdpersoon zijn broer Cornelis de Witt wilde ophalen uit de Gevangenpoort. Toen hij op het punt stond te vertrekken smeekten zijn zwager en zijn oudste dochter Anna hem thuis te

³⁴ C. Loots, 'De volkswode, toegezongen aan de nagedachtenis van de gebroeders De Wit (1802)', in: *Idem, Gedichten* (Amsterdam, 1816) I, 7. Drie jaar eerder schreef Loots ook zijdelings over De Witten in zijn gedicht 'De overwinning der Nederlanders bij Chatham (1799)', in: *Idem, Gedichten* (Amsterdam, 1816) II.

³⁵ Marcus Furius Camillus (vierde eeuw v. Chr.), Publius Cornelius Scipio (?-129 v. Chr.) en Quintus Caecilius Metellus (tweede eeuw v. Chr.) waren actief als militair of politicus tijdens de Romeinse Republiek.

³⁶ Loots, 'De volkswode', 14, 15-17.

³⁷ A. Loosjes Pzn., *Johan de Witt, raadpensionaris van Holland* (Haarlem, 1805) 227-228.

blijven, maar Johan de Witt stapte onverschrokken de tierende menigte — en dus zijn dood — tegemoet met de woorden: ‘Een gerust geweten is mijn schild.’ Uit de manier waarop Loosjes in zijn boek de spanning tussen de regenten en het volk steeds verder opbouwde, bleek dat hij weinig op had met de onberekenbare natuur van de massa. In het begin zette hij al de toon. In 1650 maakte Johan de Witt deel uit van een bezending naar Zeeland, waar men Willem III met de ambten van zijn vader wilde bekleden. De raadpensionaris was toen ook al een onverschrokken dienaar van de Staten van Holland, die het oproerige gepeupel niet vreesde:

Met eenen onbeschroomden blik, daar zich op zijn rustig en achtbaar gelaat eene fiere en kalme ziel vertoont, gereed, om alles af te wachten, wat hem bij het uitvoeren van zijnen last en het betrachten van zijnen plicht, mogt beschoren zijn, ziet hem het saamgeschoold gemeen met ontzetting naderen.³⁸

De onwil van Johan de Witt om ruimte te bieden aan de politieke aspiraties van de jonge Willem III vormde voor Loosjes de voornaamste verklaring voor de tegenstelling tussen hem en het volk. Jacob de Witt zou zijn beide zonen hebben voorgehouden de staatsgreep van stadhouder Willem II in 1650, die hem tijdelijk zijn vrijheid kostte, nooit te vergeten, met de woorden: ‘Gedenk Loevestein!’³⁹

De twee patriotse literatoren Loots en Loosjes zwakten onder invloed van de Franse terreur hun oude ideaal van de volkssoevereiniteit behoorlijk af. De nadruk die zij legden op het volksgeweld waarvan Johan en Cornelis de Witt het slachtoffer zijn geworden, laat geen andere conclusie toe. Loots betoogde daarbij dat het volk onder de duim moest worden gehouden en hard moest werken opdat de glorie-dagen van de Gouden Eeuw konden terugkeren. Loosjes prees zijn hoofdpersoon om diens standvastigheid ten opzichte van hetzelfde volk.

DE RESTAURATIE NA 1813

Oranje Boven! Holland is vrij. ... Alle partijschap heef opgehouden. ... De oude tijden komen wederom. Oranje Boven!⁴⁰

Deze woorden uit de beroemde proclamatie van G. K. van Hogendorp (1762-1834) uit 1813 betekenden het genadeschot voor de Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw. Van Hogendorp gaf de algemene stemming in Nederland goed weer. Men was na de vestiging van het Koninkrijk als de dood dat de oude partijstrijd van voor 1795 opnieuw de kop op zou steken. Zowel de voormalige patriotten als de aristocraten deden hun best zich te verenigen onder Willem I van Oranje en de geschillen uit het

³⁸ Loosjes, *Johan de Witt*, 32.

³⁹ Er bestaat geen bewijs dat Jacob de Witt dit daadwerkelijk tegen zijn zoons gezegd heeft. De uitspraak vindt volgens De Witt-biograaf Herbert Rowen zijn oorsprong in memoires van de Franse graaf De Guiche (gepubliceerd in 1744). H. H. Rowen, *John de Witt, grandpensionary of Holland* (Princeton, 1978) 42.

⁴⁰ Proclamatie van G. K. van Hogendorp op 17 november 1813.

verleden te verdoezelen. Deze vroege negentiende-eeuwse historiografie wordt doorgaans aangeduid als de conciliante geschiedschrijving. Voor de waardering van Johan de Witt leverde deze geschiedschrijving een probleem op. De raadpensionaris was een tegenstander van stadhouder Willem III, wiens verre familielid in 1815 koning werd. Veel auteurs die over de raadpensionaris schreven deden dan ook hun best om de kloof Oranje-De Witt te dichten. Naast de conciliante behandeling die Johan de Witt ten deel viel, bleef hij een voorbeeld van een slachtoffer van het volksgeweld.⁴¹

De orangistische reactie op De Witt

Ondanks het verzoenende karakter van de geschiedschrijving na de inhuldiging van koning Willem I, was de heldenstatus die Johan de Witt door Loots en Loosjes aangemeten kreeg niet onomstreden. Nicolaas van Kampen (1776-1839) en Willem Bilderdijk (1756-1831) lieten zich er niet door van de wijs brengen en zij plaatsten kanteekeningen bij de positieve waardering van de gebroeders De Witt. Nog in de Franse tijd betoogde de Leidse, orangistische rechtshistoricus Adriaan Kluit (1735-1807) dat het regime van Johan de Witt de vrijheid in de Republiek met voeten trad. Kluit vond — net als Luzac — dat de ware vrijheid onwettig was, omdat de Staten van Holland met het afschaffen van het stadhouderschap tegen de wil van hun onderdanen ingingen. Hoewel er in de Republiek geen volkssoevereiniteit bestond, moesten de staten van elk gewest volgens hem de wil van de bevolking tot uitdrukking brengen. Als de bevolking in 1650 haar stem had kunnen laten horen, dan had zij gekozen voor een stadhouder.⁴² De raadpensionaris heeft, stelde Kluit, hierdoor zijn gruwelijke dood over zichzelf afgeroepen, want hij dreef zijn antistadhouderlijke politiek te ver door en bleef te lang op het pluche zitten, zodat het volk zich gedwongen zag zelf het heft in handen te nemen.⁴³ Zo ver ging de Amsterdamse hoogleraar letterkunde en vaderlandse geschiedenis Van Kampen niet. Deze conciliante historicus ondersteunde wel Kluits bewering dat Johan de Witt ‘hardnekkig en stijfhoofdig’ was in zijn afwijzing van de jonge prins. Hij voegde daar aan toe dat Johan het ongenoegen onder het volk over de vernedering van Willem III onder controle wilde houden door

een stelsel van bespieding, zoo in de veerschuiten, als door de hoofdofficieren in de steden en ten plattelande in te voeren: ja men wilde de drukkerijen laten nazien ... verdachte personen aan de poorten aanhouden, en beloofde aan degenen, welke dezulke aanbrengen zouden, belooning.⁴⁴

Kluit en Van Kampen hadden ook oog voor de positieve kanten van Johan de Witt.

⁴¹ Blaas, ‘Het karakter van het vaderland’, 383-385; P. B. M. Blaas, ‘De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groots verleden. Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving’, *Theoretische Geschiedenis*, IX (1982) 271-303.

⁴² A. Kluit, *Geschiedenis der Hollandsche staatsregering tot aan het jaar 1795* (5 dln.; Amsterdam, 1803) III, 206-209. Haitsma Mulier, ‘Het begrip ‘vrijheid’ in de Nederlandse geschiedschrijving van de zeventiende tot de negentiende eeuw’, in: *Idem, Vrijheid*, 226-227, 229.

⁴³ *Ibidem*, III, 338-339.

⁴⁴ N. G. van Kampen, *Vaderlandsche karakterkunde* (2 dln.; Haarlem, 1826-1828) II, 213.

Zij roemden de grote staatsmanskunst van de raadpensionaris. Dat laatste ontkende Willem Bilderdijk.⁴⁵ De Witt was volgens Bilderdijk schrander en slim, maar hij had een gebrek aan oordeel, dat samenhang met zijn vooringenomenheid. Het predikaat 'de wijsheid van Holland,' geïntroduceerd door Jan Wagenaar, werd hem verleend omdat hij de ziel van de Loevesteinse factie was, niet omdat hij werkelijk een genie was. Bilderdijk concludeerde dan ook dat Johan de Witt

persoonlijk een vrij belachelijk mengsel van pedanterie, magistratuur-hoogmoed, en onnoztheid was, waar de buitenlandse gezanten meê speelden naar welgevallen.

Over Cornelis de Witt velde hij een nog veel harder oordeel. Die stond in Holland als 'een dom en opgeblazen mensch bekend, en die tot niets bruikbaar was, dan om te paradeeren', om welke reden hij ook als gedeputeerde naar de vloot werd gestuurd.⁴⁶ Net als Kluit vond Bilderdijk dat de broers hun dood aan zichzelf te wijten hadden, omdat zij het Huis van Oranje zwaar vernederden.⁴⁷ *En passant* deelde de schrijver in zijn *Geschiedenis des vaderlands* nog mee dat het proces tegen Cornelis de Witt altijd verkeerd is beoordeeld.⁴⁸ Vooral de zwaarte en de duur van het scherpe examen waaraan Cornelis werd onderworpen, werd sterk overdreven. De verdachte begon bij het aanzetten van de scheenschroeven, toen er van pijn nog geen enkele sprake kon zijn, al hevig te protesteren. Verder dan het aanzetten van de scheenschroeven is het dan ook niet gekomen, want aanschroeven deed men nooit wanneer een 'patiënt' zichzelf door zijn antwoorden verder in de problemen bracht. 'Zich dit herinnerende greep hij [Cornelis de Witt] moed, verzette zich tegen 't pijnlijke dat deze niet-pijniging toch in zich had, en riep: hic murus aheneus esto enz.' Bilderdijk deed de martelmethode zoals Wagenaar die beschrijft af als verzinzels 'uit de historie der Spaansche Inquisitie of [aan] de tyranny van Sonoy in Noord-Holland ontleend.'⁴⁹

Het harde oordeel van Bilderdijk over Johan en Cornelis de Witt is niet zo vreemd voor wie zijn wereldbeeld kent. Hij stond in zijn geschiedkundig werk een patriarchale maatschappij voor, met aan het hoofd een godvrezende vorst, die als *primus inter pares* de macht deelde met de hoge aristocratie. De regenten, die volgens Bilderdijk opportunistische kooplieden waren, werden door hem vanwege hun onedele [= oneer-

⁴⁵ W. Bilderdijk, *Geschiedenis des vaderlands*, H. W. Tydeman, ed. (13 dln.; Amsterdam, 1832-1852) X, 62. Zie over Bilderdijk: J. van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Hilversum, 1998) 587-589.

⁴⁶ Bilderdijk, *Geschiedenis des vaderlands*, X, 62 (citaat over Johan), 178 (citaat over Cornelis). Bilderdijk erkent overigens wel dat Cornelis' optreden als gedeputeerde tijdens de tocht naar Chatham in 1667 voor een groot deel bijdroeg aan het succes van de operatie.

⁴⁷ *Ibidem*, IX, 90-91.

⁴⁸ Om een geheel andere reden sluiten de De Witt-biograaf Luc Panhuysen en de conservator van de Gevangenpoort Jori Zijlmans zich bij Bilderdijks conclusie aan. Volgens hen heeft Cornelis wel degelijk een eerlijk proces gehad, omdat hij veroordeeld is voor meened en niet voor het beramen van een moordcomplot tegen Willem III. L. Panhuysen, J. Zijlmans, 'Een beladen proces. Cornelis de Witt in Gevangenpoort', *Spiegel Historiae*, XXXVIII (2003) 310-315.

⁴⁹ Bilderdijk, *Geschiedenis des vaderlands*, X, 21-22. Het citaat is afkomstig uit een gedicht van Horatius (Odes 3.3), dat Cornelis tijdens zijn marteling geciteerd zou hebben.

volle] geldzucht verafschuwd.⁵⁰ Daarnaast was Bilderdijs weezin tegen Johan en Cornelis de Witt ingegeven door het positieve onthaal dat zij kregen van de voormalige koopman Jan Wagenaar. In de *Geschiedenis des vaderlands* toonde de auteur zich volgens Geyl 'een geestelijk nazaat van Luzac', die 'de oude strijd [tegen de Loevesteiners] in de oude eindeloos herhaalde vormen voortzette, en dat met de oude haat en kwaadaardigheid.'⁵¹

Nicolaas van Kampen heeft ondanks zijn reserves over de waardering van Johan de Witt als eerste een expliciete vergelijking getrokken tussen de moord op de gebroeders en de excessen tijdens de Franse Revolutie. De revolutie en het daarmee gepaard gaande geweld wees Van Kampen hier en in andere publicaties af, evenals het volksgeweld in 1672. Daarmee liep hij vooruit op wat andere liberale auteurs in de jaren 1840 zouden schrijven over deze episodes. De liberale elite was onthutst door de revolutionaire wreedheden en de Napoleontische oorlogen. In de dominerende literatuur en in de kunst ontstond een beschavingsoffensief, dat mede ten doel had het geweld uit de westerse samenleving te bannen. Voor de historiografie had dit ook gevolgen: ze werd van alle calamiteiten ontdaan. Gewelddadige gebeurtenissen uit het verleden werden genegeerd of er werd zin aan gegeven. De Franse Revolutie is bijvoorbeeld voorgesteld als een cesuur in de geschiedenis, waarbij de geweldloze tijd erna als vooruitgang werd gezien en waarbij de moord op de gebroeders De Witt en de onthoofding van Karel I daarvoor nut kregen als een vorm van christelijk lijden. Om de sensibiliteit van de beschaafde negentiende-eeuwse burger te ontzien, lieten vrijwel alle literatoren en historici bloederige details van de moord zorgvuldig buiten beschouwing.⁵²

Van Kampen sloeg de lynchpartij ook over en in plaats daarvan probeerde hij de vraag te beantwoorden hoe zulke 'gruwelen', die doen denken aan de Septembermoorden (2-7 september 1792) in Frankrijk, in Nederland mogelijk waren. 'Hoe? heeft dan het Hollandsche volk twee der wreedartigste natiën onder de zon, de Romeinen en Franschen in wreedheid overtroffen?' Het antwoord was tweeledig. In de eerste plaats werd de moord door orthodoxe predikanten toegejuicht als een straf van God, omdat Johan de Witt, net als Johan van Oldenbarnevelt, de orthodoxie onder de duim had gehouden. Aangezien zij er niet in waren geslaagd de raadpensionaris het voorbeeld van zijn voorganger te laten volgen, besloten de strenge calvinisten 'zich van hunne invloed op 't gemeen te bedienen.' Hierin schuilde ook het tweede deel van het antwoord: de moord op Cornelis en Johan de Witt, hoe vreselijk en afkeurenswaardig ook, werd gepleegd door de Haagse schutterij (dat zijn burgers), maar de nog veel gruwelijker lijzenschending door het gemeen, dat volgens Van Kampen

⁵⁰ Van Eijnatten, *Hogere sferen*, 554.

⁵¹ Geyl, *De Witten-oorlog*, 251. Zie ook: *Idem*, 'Bilderdijs als geschiedschrijver', in: P. A. M. Geurts, A. E. M. Janssen, *Geschiedschrijving in Nederland*, II (Den Haag, 1981) 165-178.

⁵² Haitsma Mulier, 'De receptie van de Franse Revolutie in Nederland', 451-470, aldaar 467-469; Blaas, 'Verjongde barbaren', 59-60. In de negentiende-eeuwse historieschilderingen is sprake van dezelfde tendens, zie: Muller, 'Liever een gordijn geschoven voor het akeligst schouwtoneel...', 123-130.

‘eene zekere ruwheid en onbeschoftheid bezit.’ Van Kampen sloot het onderwerp af met een waarschuwing:

Men ziet daaruit, hoe gevaarlijk het is, het gemeen los te laten, hetwelk alsdan van geen wild dier verschilt, en hoe volstrekt onontbeerlijk het is, dat dit zoo aanmerkelijk gedeelte der natie behoorlijk opgevoed, beschaafd, verlicht en daardoor tot menschen gevormd worde.⁵³

Verstokte Orangisten zoals Kluit en Bilderdijk en in mindere mate Van Kampen, hadden ondanks de politieke veranderingen in Nederland weinig waardering voor Johan de Witt. De stok waarmee ze hem sloegen was meestal dezelfde als die van Luzac: de raadpensionaris die de natuurlijke staatsvorm in de Republiek heeft gefrustreerd. Bij Van Kampen is een overgang bespeurbaar. Hij onderschreef deels de bezwaren van Kluit en Bilderdijk, maar had absoluut geen waardering voor hun visie op het gewone volk als bondgenoot van Oranje. Voor hem was er weinig verschil tussen de moord op de De Witten en de grootschalige onthoofdingen in Frankrijk, want beide gebeurtenissen waren het gevolg van losgeslagen volksdrift. In dat opzicht vertoont Van Kampens *Vaderlandsche karakterkunde* veel overeenkomsten met het werk van Loosjes en Loots.

Liberale sympathie voor De Witt

De opmars van Johan de Witt in literaire stukken en in de geschiedschrijving zette, ondanks de kritiek van de Orangisten, gewoon door. Enkele vroeg-negentiende-eeuwse auteurs probeerden een verzoening tot stand te brengen tussen Johan de Witt en het Huis van Oranje, in de vorm van stadhouder Willem III. De raadpensionaris kon zo de plaats innemen die de liberalen hem in de vaderlandse heldengalerij toedichtten. Dit motief was prominent aanwezig in de *Lofrede op Johan de Witt* van de latere minister van financiën en minister-president Floris Adriaan van Hall (1791-1866) en in Pieter Simons' *Johan de Witt*. Van Hall slaagde het beste in zijn opzet, al komt zijn lofrede af en toe gekunsteld over. Eerst zette hij Johan neer als een ideaaltypische staatsman. De Witt kende de zeden en gewoonten van ‘alle landaarden’, hij verstond de tijdgeest, was financieel goed onderlegd, verstandig, moedig en standvastig. Bovendien liet hij zich niet zoals veel andere machthebbers verleiden tot misdaden om zijn politiek uit te voeren. ‘Tot staatsman geboren’, concludeerde Van Hall, ‘daartoe door wijze lessen verder opgeleid, bezat De Witt al deze natuurlijke en verkregen hoedanigheden in eene buitengewone mate.’⁵⁴

Daarnaast probeerde Van Hall de tegenstelling tussen Johan de Witt en Willem III te bagatelliseren. Daarvoor voerde hij de Engelse diplomaat William Temple ten tonele. De ‘naauwe [vriendschappelijke] band’ tussen de Oranjegezinde Temple en de raadpensionaris toonde volgens Van Hall aan dat de uitsluiting van Willem III ‘het gevolg was van beredeneerde en bedaarde overtuiging, en geenszins van blinde partijzucht

⁵³ Van Kampen, *Vaderlandsche karakterkunde*, II, 224-228, citaat: 228.

⁵⁴ F. A. van Hall, *Lofrede op Johan de Witt* (S. 1., [1819]) 146.

of eigenliefde.' Sterker nog, Johan de Witt deed zelfs zijn uiterste best voor de jonge prins. Hier probeerde hij de werkelijkheid mooier te maken dan die was. Was het niet De Witt, schreef Van Hall,

nadat hij op eene uitstekende wijze voor de opvoeding van zijnen vermeenden vijand zorg gedragen had, zelfs pogingen in het werk stelde, om hem [Willem III] te doen verheffen, toen van 's Lands belang deze verheffing gebiedend scheen te vorderen?⁵⁵

Van Hall bediende zich van enkele trucages om zijn doel te bereiken. Alle hete hangijzers uit De Witts politieke carrière, zoals de Acte van Seclusie en het Eeuwig Edict, liet hij bewust weg, omdat hij 'ongaarne de punten van verschil tusschen vroeger bestaan hebbende partijen wilde aanroeren.'⁵⁶ Door daarnaast te wijzen op Johan de Witts uitzonderlijke kwaliteiten, zijn vriendschap met Oranjegezinde mannen en zijn verdiensten voor Willem III, slaagde Van Hall erin een synthese tussen beide tegenpolen te bereiken: 'Uw [De Witts] lofgalm klinkt ongehinderd, uit de vrije monden onder Oranjes heerschappij.'⁵⁷

Pieter Simons, een Amsterdams jurist en liberaal, streefde in zijn driedelige biografie hetzelfde doel na als Van Hall. Een belangrijke sta-in-de-weg voor Simons was de *Geschiedenis des vaderlands* van Bilderdijk, waarin Johan de Witt erg negatief beoordeeld werd. In het derde deel van *Johan de Witt* vocht hij in de aantekeningen (die achter elk hoofdstuk zijn opgenomen) Bilderdijks visie aan. In reactie op de Orangist, die de tocht naar Chatham afdeed als een propagandastunt, reageerde Simons: 'Dat Bilderdijk den togt voor onnut hield was natuurlijk, de De Witten konden in zijne oogen niets goeds doen ....' Even verderop schreef Simons dat hij niet heeft kunnen ontdekken waarop Bilderdijk zijn mening baseerde en daarom

houde [ik] het dus voor eene der talloze ongerijmdheden, die hij zijne leerlingen en toehoorders zonder eenig bewijs opdischte, en die zij gewoon waren als een evangelie aan te nemen.⁵⁸

Zowel Simons als Van Hall lieten de moord op de gebroeders De Witt en hun martelaarschap voor de vrijheid of hun slachtofferschap van de volkswoede buiten beschouwing. Het burgerlijke, liberale beschavingsoffensief is hier ook waarneembaar.

Simons werd in zijn positieve waardering van Johan de Witt gesteund door de Leidse hoogleraar en de latere liberale staatsman Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872).

⁵⁵ Van Hall, *Lofrede*, 166, 175. Bij het laatste citaat baseert Van Hall zich wel heel losjes op Wagenaar. Die schrijft namelijk dat 'De raadpensionaris De Witt ... verstondt, ... laat genoeg dat hy 't niet langer zou kunnen tegenhouden. Hy besloot dan alleenlyk zorg te draagen dat de magt van de kapitein- en admiraal-generaal door instructien bepaald werdt ...', *Vaderlandsche historie*, XIII, 446-447.

⁵⁶ *Ibidem*, 192, noot 14.

⁵⁷ *Ibidem*, 188.

⁵⁸ P. Simons, *Johan de Witt en zijn tijd* (3 dln.; S. 1., 1832-1842) III, 23, noot 7. Tussen het tweede en derde deel van *Johan de Witt* is het deel van Bilderdijks *Geschiedenis des vaderlands* uitgekomen, dat de periode van De Witt behandelt. Slechts twee keer is Simons positief over Bilderdijks werk. Voor kritiek op Bilderdijk, zie pagina 22-23, 41, 232-233, 258, 260 en 282.

Hiermee is ook alles gezegd. Thorbecke brandde in een recensie Simons' boek tot de grond toe af, omdat het volgens hem op het niveau van wetenswaardigheden was blijven steken. De recensie is echter van belang omdat Thorbecke hierin ondubbeltzinnig zijn grote bewondering voor de raadpensionaris en diens politieke maximen heeft uitgesproken. Voor zover er bij enig auteur sprake is van ideologische verwantschap met de raadpensionaris, is dat het geval bij Thorbecke.

Voor de Leidse professor draaide het erom hoe De Witt het beginsel van zijn tijd opvatte, dat wil zeggen: hoe beoordeelde hij de staatkundige en politieke situatie in de Republiek en in Europa. Thorbecke ging er vanuit dat de raadpensionaris op binnenslands gebied de macht van Holland wilde vergroten ten koste van de generaliteit (de stadhouder) en dat hij op buitenlands terrein de sterke positie van de Republiek tussen Engeland en Frankrijk wilde behouden. Om deze twee doelen te verwezenlijken moest De Witt de beide Europese grootmachten tegen elkaar uitspelen; Willem III was een belangrijke politieke factor. De blokkering van Oranje betekende een goede verstandhouding met Frankrijk en de verheffing van de jonge prins hield een goede relatie met Engeland in. Beide opties waren ongunstig voor de Republiek, aldus Thorbecke, want 'zij [de Republiek] kon zich slechts handhaven tegen de eene door de andere,' en daarom beoordeelde hij de uitsluiting van Oranje door De Witt als een 'schrandere beleid.' Natuurlijk zou de Republiek vroeg of laat het onderspit moeten delven, wat in 1672 gebeurde, maar Johan de Witt had op dat moment geen andere keus en met de mogelijkheden die hem tot zijn beschikking stonden heeft hij er het beste van gemaakt.

De politiek van De Witt noemde Thorbecke 'een strijd tegen het lot der republiek ..., waarin zij de spits afbeet voor de zaak van het regtsgenootschap der volken.'⁵⁹ Met dit oordeel was Thorbecke zijn tijd ver vooruit. Waar zijn collega's nog ruim een eeuw later probeerden de kloof tussen de Oranje- en staatsgezinde tradities te dichten, stelde Thorbecke gewoon dat het De Witts politiek was om Willem III te weren als stadhouder en dat deze politiek in de gegeven nationale en internationale constellatie de beste koers was. In hoeverre het antidemocratische gedachtegoed van De Witt hem tegen de borst stuitte is niet duidelijk. Spreken van een ideologische verwantschap van Thorbecke met de raadpensionaris gaat daarom wellicht te ver; grote bewondering voor Johan de Witts inspanning voor een stabiel Europa was er wel degelijk.

De studies van Van Hall, Simons en Thorbecke betekenden een verschuiving in de beeldvorming van Johan de Witt. Niet langer was zijn slachtofferrol de basis van zijn postume succes, ook zijn staatsmanschap wekte bewondering. Vooral de liberalen, met Thorbecke aan het hoofd, zagen hem hierom als hun grote voorbeeld. Johan de Witt was voor hen de ideale staatsman die navolging verdiende en daarom in het vaderlandse pantheon opgenomen moest worden.

⁵⁹ J. R. Thorbecke, 'Johan de Witt', in: *Idem, Historische schetsen* (1e druk 1860; 2e druk, 's-Gravenhage, 1872) 1-19. Citaten: 14-15 en 17. Zie ook: J. Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam, 2004) 304-305 en voor Thorbeckes visie op de betekenis van de Franse Revolutie: P. B. M. Blaas, 'Nederland en de Franse Revolutie. Een curieuze lacune in de historiografie?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CIV (1989) 554-578, aldaar 560-568.

CONCLUSIE

De beeldvorming van Johan de Witt en zijn broer Cornelis heeft in het revolutietijdperk een interessante ontwikkeling doorgemaakt. In eerste instantie konden zij vanwege hun verzet tegen Oranje slechts bij staatsgezinde auteurs op een enthousiast onthaal rekenen. Pas later, vanaf het einde van de Franse bezetting van de Republiek, kon de positieve waardering van de broers op algemene instemming rekenen — uitzonderingen daargelaten. Uit deze algemene opmerking kunnen twee conclusies worden getrokken. In de eerste plaats dat Johan en Cornelis de Witt door de patriotten niet als historische bondgenoten zijn omarmd. Hieruit blijkt dat de patriotten, zeker degenen die na 1785 de democratische richting waren toegedaan, hun idealen voor een nieuw staatsbestel geënt op volkssoevereiniteit niet hebben verloochend door het aristocratische Dordtse broederpaar tot hun boegbeeld te verheffen. Deze gevolgtrekking ondersteunt de nu gangbare opvatting dat het gedachtegoed van de democratische patriotten een samenhangend geheel vormde.⁶⁰

In de tweede plaats kan vastgesteld worden dat de negatieve kanten van de Franse Revolutie grote invloed hebben uitgeoefend op de historiografische positie van Johan en Cornelis de Witt. In het licht van de excessen van het revolutionaire Franse volk sprak de gruwelijke dood en de verminking van de De Witten tot de verbeelding. Deze episode uit het vaderlandse verleden is door enkele liberale auteurs gebruikt om te waarschuwen tegen het licht ontvlambare karakter van het gewone volk. Ineens werd Johan de Witt bewonderd om zijn standvastigheid tegenover het volk, terwijl hij twee decennia eerder om deze reden door de patriotten werd afgewezen.

De invloed van de politieke ontwikkelingen in Nederland tussen 1757 en 1840 op de beeldvorming van Johan en Cornelis de Witt is dus groot geweest. In de periode voor de patriotse revolutie (1757-1780) was Johan de inzet van een discussie over de juiste republikeinse staatsvorm, maar na de radicalisering van de patriotten (1780-1795) verdween hij vanwege zijn aristocratische achtergrond buiten beeld. Na de Bataafse revolutie en in de Franse Tijd (1795-1813) stegen de broers in de publieke achting. Johan en Cornelis de Witt deden enerzijds aan de roemruchte Gouden Eeuw denken en anderzijds symboliseerden ze de gevaren van de directe democratie. Na de restauratie (1813-1840) zette deze trend zich onder de liberalen voort. Bij Thorbecke hebben alle partijpolitieke clichés afgedaan. Hij beoordeelde Johan de Witt als eerste alleen op zijn politieke daden en gaf daarbij ruimschoots blijk van zijn bewondering.

⁶⁰ Verwoord door onder andere Klein, *Patriots Republikanisme*, 284-293.

De betwiste modernisering van Nederland Een introductie op de serie ‘Techniek in Nederland in de twintigste eeuw’

JOHAN SCHOT, HARRY LINTSEN, ARIE RIP EN ADRI ALBERT DE LA BRUHÈZE

De geschiedenis discipline kenmerkt zich de laatste decennia door specialisatie. Het gereedkomen van de serie ‘Techniek in Nederland in de twintigste eeuw’ (TIN-20) kan als bewijs voor deze stelling worden gezien. Ook de techniekhistorici lijken zo te vragen om een plaats onder de zon, naast de stads-, de bedrijfs-, wetenschaps-, *gender*, landbouw-, politieke, sociale, economische en cultuurhistorici. De vraag is of er behoefte bestaat aan zo’n nieuwe specialisatie. Wij denken van wel. Het is opvallend dat technische ontwikkeling door al die andere typen historici meestal buiten de geschiedenis wordt geplaatst. Dit is ook zichtbaar in de geschiedenisopleidingen: de geschiedenis van de techniek wordt helaas bijna niet gedoceerd in geschiedenisopleidingen, alleen op technische universiteiten. Dit terwijl duidelijk is, hetgeen ook wordt erkend door historici, dat de technische ontwikkeling van eminent belang is geweest in de geschiedenis. Gesteld kan dus worden dat het hoog tijd werd dat de rol van techniek werd bestudeerd en dat niet kon worden verwacht dat andere historici dit uit zichzelf zouden gaan doen. De emancipatie van de techniek in de geschiedenis moest wachten op de ontwikkeling van een techniekhistorische subdiscipline.

We kunnen ons natuurlijk afvragen waarom de techniek als constituerende factor in de geschiedenis zo lang is verwaarloosd. Duidelijk is dat de alfa-bèta kloof hier mede debet aan is. Waar komt die kloof dan vandaan? Dat is een vraag die hier niet voluit kan worden behandeld, maar het antwoord moet ons inziens gezocht worden in het karakter van de moderne samenleving waarin techniek een aparte plaats heeft gekregen als *deus ex machina*. Techniek wordt veelal gezien en behandeld als een welhaast goddelijke kracht die door ingenieurs in de wereld mag en moet worden gezet.¹ In de moderne samenleving en de geschiedwetenschap ontbreekt het echter aan taal en concepten om op een gedifferentieerde en historische manier over de relatie tussen techniek en samenleving te praten en schrijven. In de serie is daarom veel werk gemaakt van het conceptualiseren van de rol van techniek in de geschiedenis. Er wordt een contextualistische techniekgeschiedenis gepresenteerd en er wordt veel gebruik gemaakt van concepten zoals regime en sociotechnisch landschap. Deze concepten en methode zijn in de delen vaak onzichtbaar voor de lezer, omdat het narratieve perspectief overheerst, maar ze zijn daarom niet van minder belang geweest voor de geschreven techniekgeschiedenis. De specifieke positie van techniek in de moderne samenleving

¹ Voor een analyse van de relatie techniek en moderniteit verwijzen we naar Th. J. Misa, Ph. Brey en A. Feenberg, ed., *Modernity and technology* (Cambridge, Mass., 2003).